

'Een Hoog Vertrek'. De levensreis van Etty Hillesum (1914 - 1943)

Lezing voor het *Studium Generale* van Hogeschool Driestar Educatief, 29 X 2010, Gouda

Dr. Ewald Mackay

Inleiding: Collaboratie en verzet

Op de middelbare school had ik het niet altijd even goed naar mijn zin. Als het me teveel werd, dan nam ik soms een vrij uur. Toen ik op een dag - ergens in de vijfde klas - in een spijbeluur naar de stad ging en daar boekhandel Lindenberg indook, stuitte ik op een boek getiteld *Het verstoorde leven*, van de hand van een mij onbekende schrijfster, Etty Hillesum. Ik bladerde het in, las hier en daar en was verkocht. Ik biecht hier op dat ik hevig verliefd geweest ben op deze vrouw. Ik had dat vaker, dat ik verliefd werd op onbereikbare gestalten uit boeken. Yvonne de Galais uit Alain-Fournier's *Le Grand Meaulnes* of Jolande uit Hubert Lampo's *De eerste sneeuw van het jaar*. Etty was geen romanfiguur maar een vrouw die werkelijk geleefd heeft en waarvan ik tot mijn verdriet al snel ontdekte dat ze in 1943 was gestorven in een concentratiekamp.

Ik voelde me, bij het lezen van haar dagboeken, thuiskomen: Niet alleen in de verstilde innerlijke sfeer van haar woorden, maar ook in haar schrijverswereld. Zij las ook de Duitse dichter Rilke, zij las Kierkegaard. zij hield ook van de grote Russen Tolstoj en Dostojevski, die ik samen met een goede vriend - hier aanwezig - bij De Slegte kocht en die we zodanig bewonderden dat we een theepot consequent een samovar noemden en verhalen schreven en - al pijprokend - aan elkaar voorlazen, die wemelden van de Iwan Iljanovitsen en de Raskolnikovs. In de schoolkrant bespraken we, na lange redactievergaderingen - die ons een legitieme reden tot spijbelen verschaften! - deze boeken van Etty Hillesum en Tolstoj en anderen.

Wat de liefde betreft: maakt u zich geen zorgen. Het is het allemaal goed gekomen met mij in de echte werkelijkheid! Maar van Etty Hillesum hou ik nog steeds. Niet meer op de adolescente manier van toen, al is de verwantschap gebleven en al voel ik me ergens nog steeds zeventien.

Hoe dan wel?

In de afgelopen jaren ben ik intensief met de Tweede Wereldoorlog bezig geweest. Voor veel schrijvers en denkers is deze zwarte bladzijde in onze geschiedenis een aporie, een uitzondering. Door deze oorlog zo te zien kun je hem een plek geven en kunnen we rustig verder slapen. Ik ben gaan zien dat zij geen aporie of uitzondering is. Dat wat lag te sluimeren ontdekte ik eens en voorgoed toen ik de openingswoorden las van een boek van een Joodse denker waar ik de laatste jaren intensief mee bezig ben geweest, Friedrich Weinreb, *Collaboratie en verzet*. Ik lees het voor:

'Ik geloof dat de mens niet zo heel veel verandert in de loop van de geschiedenis. Zeker niet in die van slechts enkele generaties. Wat verandert, dat zijn de omstandigheden, de namen, de begrippen. En daarom geloof ik, dat het wezenlijke van wat zich in de jaren 1940 - 1945 heeft afgespeeld, ook voor ons heden vrijwel ongewijzigd gelding heeft. De intensiteit van het beleven is in wat men vreedstijd noemt, minder sterk, meer gecamoufleerd, men ziet de afschuwelijke naaktheid van het roofdier in de mens minder goed en men ziet ook veel minder

duidelijk het verlossende karakter van de simpele menselijke daad. Het is allemaal onder een massa schijn bedolven; het leven is in dit opzicht trager geworden, moeilijker te herkennen' (I, xi).

Met Weinreb zie ik de wereld van de oorlog als een uitvergroete gestalte - een macrokosmos - van de alledaagse wereld - als microkosmos. Uiteraard heb ik geen enkele pretentie om onszelf nu te vergelijken met wat mensen toen meemaakten. Maar ik breng het naderbij, lees het als een spiegel voor onszelf in het heden.

Waar het dan op aan komt is om er oog voor te hebben en om zich innerlijk te wapenen tegen het kwaad zodat, als het erop aan komt, we vanuit een innerlijke kracht in de uiterlijke wereld kunnen staan - in het gewone leven. Wat doen wij als van ons moed gevraagd wordt? Durven we nee te zeggen als dit een prijs kost? Waar staan wij tussen 'collaboratie en verzet?'. Vanuit dit perspectief komt Etty Hillesum dichterbij en kunnen we haar leven in oorlogstijd werkelijk als een spiegel zien voor ons leven nu.

Toen ik Weinreb ontdekt had, ontdekte ik ook iets waar ik vroeger als adolescent overheen las: Friedrich Weinreb en Etty Hillesum hebben elkaar gekend! Ze ontmoetten elkaar in 1943 in Westerbork. Weinreb zegt in het boek waaruit ik zojuist citeerde, *Collaboratie en verzet*, over haar:

'Een bijzonder sympathieke bezoeker was ook Etty Hillesum. Zij kwam niet op de bezoeken, doch in verband met haar functie bij de Joodsche Raad. Zij liep dan langs de bedden en vroeg of iemand behoefte had om via de Joodsche Raad een telegram te verzenden ... En zo liep dan Etty Hilleseum met een leren tas over haar schouder langs de bedden, bukte zich voor iedere zieke en zei: 'kan ik misschien iets voor u doen?' ... 'Al heel snel merkten wij, dat wij elkaar bijzonder goed aanvoelden en de gesprekken kwamen op gebieden die, hoewel zij het leven in deze wereld van het kamp gewoonlijk als uitgangspunt hadden, het algemeen-menselijke en het religieuze in alle variaties benaderden' (1071/1072).

En Etty zegt over Weinreb:

'Men sluit hier vriendschappen, die toereikend zijn voor enige levens tegelijk. Ik vind nog steeds dagelijks tijd voor een kort wijsgerig gesprek met Weinreb, een man, die een besloten wereld op zich is, met een eigen sfeer, die hij door alles heen weet te handhaven'' (Het denkende hart van de barak, 46).

Aldus wil ik in deze lezing weinrebbaans licht laten vallen over Etty Hillesum. Ik doe dat door elk deel van de lezing als naam een titel van een boek van Weinreb te geven. In het eerste deel van de lezing - voor de pauze - wil ik laten zien hoe Etty Hillesum haar *innerlijke wereld* vorm geeft. In het tweede deel - na de pauze - wil ik laten zien hoe ze vanuit deze *innerlijke wereld* de wereld die in oorlog is tegemoet treedt. In de Conclusie wil ik mezelf verhouden tot heel de wereld van Etty Hillesum.

Deel I. Innerwelt des Wortes

Esther Hillesum wordt op 15 januari 1914 geboren, een half jaar voor het begin van de Eerste Wereldoorlog. Ze sterft in 1943 midden in de Tweede Wereldoorlog en aldus is zij met recht een oorlogskind te noemen. De oorlog stempelt haar gehele leven. Haar geboortestad is Middelburg. Haar vader Levi (Louis; 1880) is hier leraar klassieke talen aan het gymnasium. Zijn grootvader was opperrabbin in Zwolle. Haar moeder Rebecca (Riva; 1881) Bernstein was in 1907 gevlucht voor een pogrom in Rusland en met

kaalgeschoren hoofd en in soldatenkleren naar Amsterdam gevlucht waar ze haar latere echtgenoot ontmoet met wie ze in 1912 trouwt. Het gezin heeft afstand genomen van de religieuze traditie en ademt een betrekkelijk seculiere sfeer, in 1937 laten ze zich uitschrijven uit de Joodse gemeente. De vader kon niet goed orde houden op school en om die reden verhuisden ze voortdurend naar een andere plaats: Tiel, Winschoten en uiteindelijk Deventer, waar hij conrector en later rector wordt van het Stedelijk Gym. Hij is een geleerde, zit altijd in de boeken, is opvliegend van karakter; haar moeder is een melancholische vrouw.

Ze krijgen drie kinderen, die allen zeer sensitief en begaafd zijn. Etty is de oudste, zij is vooral literair en taalkundig begaafd. Mischa (1920) is zeer muzikaal begaafd, en wordt een uitzonderlijk pianist; Jacob of Jaap (1916) heeft een meer exacte begaafdheid, wordt later arts.

Als kind had Etty al een diepe innerlijke, in zekere zin religieuze sensitiviteit voor het overstijgende. Later (1941) zegt ze daarover:

'In Deventer waren de dagen grote zonnige vlaktes, iedere dag was één groot ongebroken geheel, er was contact met God en alle mensen, waarschijnlijk omdat ik nauwelijks een mens zag. Er waren korenvelden die ik nooit meer zal vergeten en waarbij ik neergeknield was, er was die IJssel met de kleurige parasols en het rieten dak en de geduldige paarden. En dan de zon, die ik door alle poriën liet binnenkomen'

Etty is 10 jaar als ze naar Deventer gaan. Ze bezoekt hier het stedelijk gymnasium in de jaren 1926 - 1932. Ze is geen bijzondere leerling, leest wel alles wat los en vast zit en volgt het keuzevak Hebreeuws. Ze bezoekt de bijeenkomsten van een zionistisch jeugdgroepje, tennist en danst en heeft veel vriendjes. In 1932 behaalt ze het diploma gymnasium alfa.

In 1932 gaat ze in Amsterdam rechten studeren - tot juli 1939. Ze doet dit omdat ze kinderrechtster wil worden. Uiteindelijk laat ze deze wens varen en begin aan de studie Slavische talen in Leiden. Deze studie voltooit ze niet. Ze studeert dit vak vanwege haar moeders achtergrond en vanwege haar grote liefde voor de Russische literatuur.

In deze jaren leidt ze een betrekkelijk ruig en wild studentenleven. Tegelijk is er steeds in haar een bepaalde onrust, een bepaalde hang naar een dieper leven, een zoeken naar een zekere innerlijke rust.

Ze gaat in 1937 samenwonen met Han Wegerif, een 35 jaar oudere weduwnaar en leidt met hem in de Gabriël Metsustraat een bedaard en rustig leven, dit tot verbazing van de vrienden. Bij hem hoopt en denkt ze iets van de innerlijke rust te vinden. Tot haar definitieve vertrek in 1943 naar Westerbork blijft ze ook bijhem wonen.

De echte ommekeer in haar leven wordt gevormd door de ontmoeting in 1941 met de 54-jarige uit Duitsland gevluchte joodse ex-bankier Julius Spier. Hij is handlijnkundige, die praktiseert in zijn woning aan de Courbetstraat - Marga Minco woont tegenover hem en het spijt haar dat ze Etty nooit kende maar wel moet hebben gezien!

Julius Spier volgde een medische en psychiatrische opleiding en is leerling van de Zwitserse psychiater Carl Gustav Jung (in de jaren 1925 - 1927). Van Jung leert hij dat het voor de mens essentieel is om zijn leven te zien als een individuatieproces: ieder mens moet zijn eigen weg gaan en zich losmaken of individueren van zijn overgeleverde wereld. Dit hoeft niet te betekenen dat je afstand neemt van je oude, overgeleverde wereld of milieu, maar wel dat je werkelijk bij jezelf komt en je vanuit deze 'eenzaamheid' kunt verhouden tot je wereld. Als iemand zich niet individueert dan leidt dat altijd tot een vorm van psychose.

Jung gelooft sterk in een verbinding, een synchronie tussen innerlijk of ziel en uiterlijk of lichaam. Zijn leerling Spier gaat verder en gelooft dat de hand de signatuur is van de menselijke ziel in zijn individuatieproces. De hand is het tweede gezicht, evenals het oog is zij spiegel der ziel.

Later correspondeert Spier ook met Jung over de chiologie. Jungs opvatting over de chiologie is dat, ondanks de serieuze en systematische aanpak van Spier, zijn handleeskunde voornamelijk een intuïtieve vorm van weten is. Spiers enige boek is het postuum gepubliceerde *The Hands of Children* (1944 = alleen het eerste deel van wat als trilogie was bedoeld).

Hij zegt hierin

‘De menselijke ziel is geen voltooide en onveranderlijke grootheid, maar zij is in een staat van continue beweging. Menselijke wezens hebben gestalten en gaven die, al naar gelang de invloeden van de omgeving, het onderwijs en andere bewuste en onbewuste indrukken, verder ontwikkeld dan wel teruggedrongen en onderdrukt kunnen worden. Het is de taak van de chioloog om de oorspronkelijke gestalte van een persoon te bevestigen en aan te geven in hoeverre de bovengenoemde invloeden en andere vreemde krachten deze vrije ontwikkeling hebben gehinderd’ (5)

Julius Spier wordt de leermeester van Etty. Hij is haar gids in haar individuatie-proces. Hij doet Etty iets ontdekken wat niemand eerder deed - iedereen roemt haar om haar intellect en haar uiterlijk - nl. haar religieuze innerlijke wereld. Spier opent de deur naar haar innerlijke weg. Hij volgt een bepaalde methode. Hij vraagt haar haar gedachten op te gaan schrijven. De taal, het woord, is immers hét medium tussen de innerlijke en de uiterlijke wereld: het woord verbindt die twee werelden, maakt de innerlijke wereld uitspreekbaar. De woorden zijn de verbindingsstrepen tussen de ziel en het lichaam, ze zijn materieel en niet-materieel tegelijk. Dankzij Julius Spier hebben we vandaag de dagboeken - die op 9 maart 1941 beginnen - en kunnen haar *Innenwelt des Wortes* lezen! Tevens vraagt hij haar om elke dag gymnastische oefeningen te doen én om te mediteren, om in te keren in de stilte.

Mijns inziens gaat Spier de moraliteit van de leermeester te buiten. Hij heeft zelf een verloofde, Hertha Levi, die in Engeland op hem wacht, en die hij trouw wil zijn, en hij probeert ook wel om een professionele afstand te bewaren tot Etty. Tegelijk laat hij haar ook met hem worstelen als deel van zijn therapie. Volgens mij is het vragen om moeilijkheden, als je zo zeer verwant bent aan elkaar, en dan met elkaar therapeutisch gaat stoeien. Etty heeft dit ook wel door maar tegelijk laat ze zich er ook gaarne door betoveren.

Binnen deze tegenstrijdige relatie met haar leermeester begint voor haar wel de weg van verinnerlijking. Haar tegenstrijdige, veelal melancholische gevoelens, krijgen nu een vast punt, een soort innerlijk brandpunt:

‘Ik geloof dat ik het maar zal doen: ‘s morgens voor het begin van het werk een halfuurtje ‘naar binnen slaan’, luisteren naar wat er binnen in me zit. ‘Sich versenken’. Je kunt het ook mediteren noemen. Maar van dat woord ben ik nog een beetje griezelig. Maar waarom eigenlijk niet? Een stil half uur in jezelf. Het is niet genoeg alleen maar je armen en benen en alle andere spieren te bewegen ‘s morgens in de badkamer. De mens is lichaam en geest. Een zo’n half uur gymnastiek en een halfuur ‘meditatie’ kunnen samen een breed fundament van geconcentreerdheid leggen voor de hele dag. Maar het is niet zo eenvoudig, zo’n ‘stille Stunde’. Dat wil geleerd worden. Alle kleinmenselijke rommel en franje zou dan moeten worden weggevaagd van

binnen. Er is per slot altijd een hoop onrust voor niks in zo'n klein hoofd ... En laat dat dan het doel zijn van mediteren: dat je van binnen een grote ruime vlakte wordt, zonder het geniepige struikgewas dat het uitzicht belemmert. Dat er dus iets van 'God' in je komt, zoals er in de Negende van Beethoven iets van 'God' is. Dat er ook iets van Liefde in je komt ... waar je iets mee kunt doen in de kleine dagelijkse praktijk' (Het verstoorde leven, 30 - 31).

Langzamerhand komt ook de Bijbel - in geestelijke zin de Innenwelt des Wortes! - in haar blikveld, zij het nog aarzelend:

'Ik zou natuurlijk de Bijbel kunnen lezen iedere ochtend, maar ik geloof dat ik daar nog niet rijp voor ben, dat de innerlijke rust daarvoor nog niet groot genoeg is en ik graaf ook nog te veel met m'n hersens naar de bedoelingen van dit boek, zodat het nog geen verdiepen wordt' (a.w., 31).

Haar verlangen naar innerlijkheid heeft iets monastieks:

'Soms verlang ik naar een kloostercel, met de gesublimeerde wijsheid van eeuwen op boekenplanken langs de muur en met het uitzicht op korenvelden - het moeten nu eenmaal korenvelden zijn en ze moeten golven ook - en daar zou ik me dan willen verdiepen in de eeuwen en in mezelf. En op den duur zou er dan wel rust en klaarheid komen. Maar dat is geen kunst. Hier, op deze plek, in déze wereld en nú, moet ik tot klaarheid en rust en evenwicht komen. Ik moet mezelf iedere keer weer gooien in de realiteit, moet me auseinandersetzen met alles wat ik op mijn weg tegenkom, de buitenwereld met voedsel ontvangen in mijn innerlijke wereld en omgekeerd, maar het is zo verschrikkelijk moeilijk en waarom heb ik toch zo'n beklemd gevoel van binnen' (a.w., 39).

Ze worstelt en zoekt naar God:

'Binnen in me zit een heel diepe put. En daarin zit God. Soms kan ik erbij. Maar vaker liggen er stenen en gruis voor die put, dan is God begraven. Dan moet hij weer opgegraven worden. Ik stel me voor dat er mensen zijn die bidden met hun ogen naar de hemel geheven. Die zoeken God buiten zich. Er zijn er ook die het hoofd buigen en in de handen verbergen, ik denk dat die God binnen in zich zoeken' (a.w., 45).

Met Julius Spier spreekt ze ook over Christus. Ze gaat ook het Nieuwe Testament lezen en vooral het leven van Christus is haar sympathiek. Vooral de gestalte van het offer der liefde spreekt haar aan. Heel opmerkelijk is wat Spier op een dag tegen haar zegt:

'Ik heb vannacht gedroomd dat Christus me gedoopt heeft'.

Etty's proces is mooi en pijnlijk tegelijk, als een metamorfose:

'Het is een langzaam en smartelijk proces, het geboren worden tot werkelijke, innerlijke zelfstandigheid. Het steeds zekerder weten dat er bij anderen geen, nooit hulp en steun en toevlucht voor je is ...'(55) Dit is een harde waarheid, want 'de wereld blijft onherbergzaam' (a.w., 55).

Ze voorvoelt al heel vroeg iets van een roeping, een opdracht, de opdracht van het offer:

'God, neem me aan uw hand, ik zal braaf meegaan, zonder veel verzet. Ik zal me

aan niets onttrekken van alles wat in dit leven op me aanstormt, ik zal het naar beste krachten verwerken. Maar geef me af en toe een kort ogenblik van rust. Ik zal ook niet meer denken, in m'n onnozelheid, dat de vrede, als die over me komt, eeuwig is, ik zal ook aanvaarden de onrust en de strijd die er dan weer komen, ik ben graag in de warmte en de veiligheid, maar zal ook niet opstandig worden als ik de kou inga, als het dan maar aan uw hand is. ik zal overal meegaan aan uw hand en zal proberen niet bang te zijn. Ik zal proberen iets van de liefde, van de echte mensenliefde die er in me is, uit te stralen, waar ik ook ben' (62).

'Ik ben bereid tot alles, tot iedere donkere plek op aarde waar God me zenden zal en ik ben bereid tot in iedere situatie en tot in de dood te getuigen dat dit leven schoon en zinrijk is en dat het niet aan God ligt dat het zo is als het nu is, maar aan ons' (125).

'Ik wil iets onthouden voor m'n moeilijkste ogenblikken en het ook altijd bij de hand hebben: dat Dostojevski 4 jaren in het bagno in Siberië heeft gezeten, met als enige lectuur de Bijbel. Hij mocht ook nooit alleen zijn en de hygiëne was er ook niet zo geweldig' (137).

Etty Hillesum leeft aldus in een *Innenwelt des Wortes*. In de meer letterlijke zin betreft dat haar geliefde boeken: Rilke, Dostojevski, Augustinus. In de meer geestelijke zin betreft het de goddelijke wereld van het Woord: de Bijbel, het spreken Gods via de innerlijke stem.

Wie haar woorden die we net lezen proeft, ervaart denk ik iets van een mystieke taal. Die taal is bijna altijd vol van innerlijkheid, warmte, en draagt in zich iets van de goddelijke vonk. Zij heeft vaak ook iets onbepaalds, onbepaalder dan de meer belijnde wereld van de synagoge. Sommigen hebben gezegd dat Etty in feite zichzelf zoekt en niet God. Ik ga daarin zeker niet mee. Ik geloof dat er een zeker verschil is tussen mensen ten aanzien van de plaats waar naar je je richt als je je richt tot God als de 'gans Andere'. Extraverten kijken meer omhoog naar de hemelen, introverten meer naar binnen, naar de innerlijke wereld. Beide zijn mijns inziens complementair.

Ze zit ook dicht bij Weinrebs joodse mystiek, waarin de goddelijke vonk een grote plaats heeft en voor wie de *Innenwelt* ook het kasteel is waarbinnen de ziel woont.

Zoals Weinreb sympathiek stond tegenover Christus, zo staat ook Etty sympathiek tegenover Hem. Hiermee annexeer ik haar niet voor het christelijk geloof, ze blijft een geheel eigen gestalte. Als ze in een traditie staat, dan wellicht de mystieke traditie. Het zijn vaak vrouwen die daar hun thuis vinden. Ze past voor mij in een rij met Hadewijch, Hildegard von Bingen, Edith Stein en Simone Weil. Overigens zijn het niet alleen vrouwen die in deze mystieke lijn passen: dat zouden feministes wel willen! Ook Ruusbroec, Johannes van het Kruis en Weinreb zelf zijn hier te noemen.

In al de dagboekantekeningen lijkt het wel alsof Etty Hillesum al voorvoelt dat ze zich aan het voorbereiden is, alsof ze aanvoelt dat ze nu haar innerlijk huis moet bouwen en bekleden, omdat ze straks gereed moet zijn, als ze op reis moet, als ze haar uiterlijke huis moet gaan verlaten, als de grootse zomer die ze mocht hebben in de afgelopen jaren, met Julius Spier, waarvoor ze zozeer dankbaar is, omslaat in de storm en kou van de herfst: in de woorden van Rilke:

Herbsttag

*Herr: es ist Zeit. De Sommer was sehr gross.
Leg deinen Schatten auf die Sonnenuhren,
und auf den Fluren lass die Winde los.*

*Befiehl den letzten Früchten voll zu sein;
gieb ihnen noch zwei südlichere Tage,
dränge sie zur Vollendung hin und jage
die letzten Süsse in den schweren Wein.*

*Wer jetzt kein Haus hat, baut sich keines mehr.
Wer jeztz allein ist, wird es lange bleiben,
wird wachen, lesen, lange Briefe schreiben
und wird in den Alleen hin und her
unruhig wandern, wenn die Blätter treiben'.*

(GG, 154)

Herfstdag (vert. EM)

*Heer, het is tijd. De zomer was zeer groots.
Leg Uwe schaduw op de zonnewijzers
en laat het waaien gaan over het land.*

*Beveel de laatste vruchten vol te zijn;
geef hen nog twee meer zuidelijke dagen,
dring hen naar hun voltooiing toe en jaag
de laatste zoetheid in de zware wijn.*

*Wie nu geen huis heeft, bouwt er zich geen meer.
Wie nu alleen is, zal het heel lang blijven,
zal waken, lezen, lange brieven schrijven
en zal over de straten, heen en weer,
onrustig zwerven, als de bladeren vallen'.*

Deel II. Hij die verborgen is

Jaren na de oorlog schreef Weinreb een indrukwekkend boek over het Bijbelse Estherverhaal, getiteld *Hij die verborgen is*. Zou hij bij het schrijven van dit boek aan Etty ofwel Esther Hillesum hebben gedacht - die hij ontmoette in Westerbork? De naam Etty of Esther betekent 'morgenster' en de stam heeft iets van 'verbergen' in zich.

God is verborgen, Zijn naam komt in het gehele Estherboek niet voor. Maar er is wel Esther, dat is de morgenster.

De morgenster is het eerste puntje licht in de totale duisternis. De psalm zegt: 'Wachter wat is er van de nacht'; en het antwoord luidt: 'De dageraad nadert'.

De nacht, dat is de Perzische duisternis, dat zijn de wetten der Meden en Perzen. *Befehl ist Befehl* en *Ordnung muss sein*. Dat is Haman met zijn *Endlosung der Judenfrage*. En heet Hitler niet 'de Haman van de 20^e eeuw'?

Esther dat is de vrouw die de moed heeft tegen het lot in te gaan, met gevaar voor eigen leven.

Mijns inziens heet Etty niet voor niet Esther en is zij een gestalte van het licht en een gestalte van het offer.

Ze was in zekere zin voorbereid voor haar weg, 'offerbereid' zoals ze het zelf noemt.

Die weg begint eens en voorgoed in de zomer van 1942.

Op 15 juli 1942 krijgt Etty een baan als administratief medewerkster bij de Joodsche Raad, de Joodse organisatie die in opdracht van de Duitsers de Nederlandse Joodse gemeenschap moest besturen. Haar broer Jaap bemiddelde voor het verkrijgen van deze baan. Na enige tijd kwam ze hier bij de afdeling 'Sociale Verzorging Doortrekkenden' in Westerbork: het kwaad is een meester in het bedenken van eufemismen! De medewerkers moesten Jood zijn en ze voelde zich aanvankelijk zeker bij deze baan, ze genoot door het werk een uitzonderingspositie en mocht vrij het doorgangskamp in en uit. Tegelijk protesteert ze vanaf het begin ertegen dat een deel van de Joden de anderen wegbrengt en heeft ze moeite met de wijze waarop de Joodse Raad meewerkt met de Duitsers.

Ondertussen verrijkt ze haar *Innenwelt* verder, ontdekt Kierkegaard - en is hij niet de filosoof van het offer? - waar ze zeer van onder de indruk is. Ze gaat haar roeping steeds sterker beseffen. Ze zegt tegen Julius Spier

'Jij bent de bemiddelaar geweest tussen mij en God' en nu moet ik zelf dat zijn voor anderen' (a.w., 153).

Ze geeft al spoedig uit diepe solidariteit met haar lotgenoten haar uitzonderingspositie op en vraagt vrijwillig haar oproep aan voor Westerbork en ze gaat daar ook heen. Ze omschrijft het kamp als de hel, 'Dantes hel is er bij vergeleken een operette' en helpt zoveel mogelijk Joden die wachten op transport naar Polen. In augustus 1942 moest ze dan zelf verhuizen naar Westerbork. Doordat haar uitzonderingsbewijs nog geldig was, kon ze nog wel naar Amsterdam reizen.

Er is geen dagboek van Etty tussen 29 juli en 5 sept. In deze tijd - als zij in Westerbork zit - sterft na een korte ernstige ziekte, Julius Spier. Ze mag terug reizen vanuit Westerbork naar Amsterdam en pas dan beschrijft ze in haar dagboek de dood van Julius Spier. Ze noemt hem 'de geboortehelper van mijn ziel' (165-6). Nu hij er niet meer is, beseft ze eens te meer dat 'Men zichzelf het vaderland moet zijn' (159). Ze geloof dat er een eeuwig leven hierna is, waarvan sommigen al hier iets smaken:

'Ik weet dat het andere leven, na dit, bestaat. Ik geloof zelfs, dat enkele mensen het met dit leven gelijktijdig al kunnen zien en ondergaan. Dat is een wereld waar de eeuwige fluisteringen der mystiek tot levende werkelijkheid zijn geworden, en waarin de gewonen, alledaagse voorwerpen of gezegden ene hogere betekenis hebben gekregen' (a.w., 168).

Intensief leest ze het Nieuwe Testament, vooral de Bergrede spreekt haar aan. Steeds sterker ervaart zij dat het haar opdracht is om te gaan, om een lichtpunt te zijn in de hel van de kampen, een sterrekind, een Esthergestalte! De tekst 'Gij zult voor stadhouders en koningen geleid worden' maakt diepe indruk op haar.

'Ik voel sterk Leidmotive in mijn leven' (25): wat en opmerkelijk dubbelzinnig woord: een motief om te leiden met ei en met ij!

Tussen 19 november en 15 september 1943 kennen we haar weg dan voornamelijk vanuit de brieven, later integraal uitgegeven onder de titel *Het denkende hart van de barak*.

Ze beschrijft vrij zakelijk het kamp Westerbork, als zowel een geordende als diabolische wereld. Het is hier dat ze Weinreb ontmoet en met hem een zielsverwantschap ervaart. Hij zegt:

'De herinnering bleef aan een bijzonder intelligent, en zeer geïnteresseerd meisje. Wat mij vooral zo trof, was haar religieuze aanvoelen der dingen, een eigenschap, die zij ook eerst toen bij zichzelf ontdekte. Er was bij haar het bittere van het torsen van een oerzware last, van duizenden jaren, leek het wel, en er was tegelijk ook iets heel lichts en blijmoedigs' (Collaboratie en verzet, 1075).

In het begin zijn haar ouders en broers hier nog niet. Later voegen die zich bij haar. Ze probeert 'een pleister op vele wonden te zijn' en velen naar lichaam en ziel te helpen. Haar moeder schrijft een brief aan Rauter, de hoogste Nederlandse S.S./er met het verzoek om betere levensomstandigheden voor met name Mischa, die zeer lijdt onder de verschrikkingen van Westerbork. Rauter is diep beledigd dat een Joodse vrouw hem een dergelijke brief durft te schrijven en geeft persoonlijk het bevel dat de hele familie Hillesum gedeporteerd dient te worden.

Op 7 september worden ze op de trein gezet en vertrekken naar het oosten. Etty wist nog een brief uit de trein te gooien die door boeren buiten het kamp is gevonden en op de bus gedaan, hij is gestempeld 15 september en gericht aan een vriendin:

'Christien, ik sla de bijbel op op een willekeurige plaats en vind dit: de Heere is mijn hoog vertrek. Ik zit midden in een goederenwagon op m'n rugzak. Vader, moeder en Mischa zitten enige wagons verder. Het vertrek kwam toch nog vrij onverwachts. Plotseling bevel voor ons speciaal uit Den Haag. We hebben zingende dit kamp verlaten, vader en moeder zeer flink en rustig. Mischa eveneens. We zullen drie dagen reizen. Dank voor al jullie goede zorgen. Achtergebleven vrienden schrijven nog naar Amsterdam, misschien hoor je iets? Ook van mijn laatste kampbrief? Tot ziens van ons vieren, Etty' (Het denkende hart van de barak).

Etty is afgevoerd naar Auschwitz, waar ze op 30 november 1943 op 29-jarige leeftijd omkomt. Het dagboek eindigt op 6 september met het bericht van een vriend. Haar vader en moeder worden vrijwel onmiddellijk na aankomst in Auschwitz vergast, haar broer Mischa komt op 31 maart 1944 om tijdens een transport, haar broer Jaap gaat in 1944 naar Bergen Belsen, alwaar hij in het voorjaar van 1945 een zwerftocht vol ontberingen niet overleeft.

God, zo zegt ze in haar brief, is haar 'hoog vertrek'. Deze woorden uit de Psalm lees ik - ook al denk ik niet dat ze dat zelf ook bedoelt - in tweeledige zin: ten eerste is God haar burcht, haar kasteel, haar *Innenwelt* of hoog vertrek. Ten tweede is de reis die ze welbewust aanvangt om daarin haar offer te brengen is evenzeer een 'hoog vertrek'. Vanuit het hoge vertrek dat God is heeft ze de moed om te vertrekken en tot een hoog vertrek voor anderen te zijn.

Moet je een dergelijk offer brengen? Ik heb me dit heel vaak afgevraagd. Wat moet je überhaupt doen?

Er waren er die tot alles bereid waren om zelf te overleven, tot meewerken om de gaskamers te ruimen. Pressers boek *Nacht der Girondijnen* beschrijft dit.

Er waren er die zich met hand en tand hebben verzet. Weinreb deed dit, getuige *Collaboratie en verzet*, met zijn gevaarlijke spel met de Duitsers, ook al kun je je afvragen wat het resultaat was. Denk ook aan Thomas Platt,

die in zijn indrukwekkende boek *Nur die Schatten bleiben* de opstand in Sobibor beschrijft en zijn omzwervingen door de bossen van Polen. Er waren er die zich volkomen passief en apathisch als een lam naar de slachtbank hebben laten leiden. De meeste boeken over de kampen laten dit beeld zien, zo Alice Herz-Sommer, *Ein Garten Eden inmitten der Hölle*. In dit prachtige boek over de pianiste Alice Herz, die overleefde door de muziek die voor haar 'een hof van eden temidden van de hel' was, zien we hoe de meesten gehoor geven aan de oproep tot deportatie. Overigens zij het mij verre daar iets van te zeggen. Wie zou ik zijn geweest in die omstandigheden? Als kind en nog steeds wel stelde en stel ik het me voor dat ik zou vluchten, liever in de bossen alleen dan in de hel van de vernedering der kampen. Maar wie kan dit weten van zichzelf? Etty volgde een weg midden tussen deze drie wegen door. Presser had daar het grootste respect voor, en Weinreb evenzeer. Ze drukte zich niet, terwijl dat had gekunt. Meerder mensen boden haar een onderduikplaats aan. Ze verzette zich niet uiterlijk maar was ook niet een lijdzaam slachtoffer. Haar weg was die van *het bewust gekozen uiterlijk offer als daad van innerlijk verzet*.

Ik vind het onvoorstelbaar moedig dat ze dit heeft gedaan. De vraag 'Waar is God in Auschwitz?' is vaak gesteld. Binnen de *Gottesfinsternis* van de kampen is God naar mijn overtuiging op verborgene wijze aanwezig geweest, in de puntjes licht van de morgenster, in een Ds Overduin, een Floris Bakels, en in Esther Hillesum.

Ze is vanuit de rijke zomer haar herfst ingegaan, en als een herfstblad gevallen in een nameloos graf. Schreef Rilke over dit vallen van het blad niet een van zijn mooiste gedichten

Rilke: Herbst

*Die Blätter fallen, fallen wie von weit
als welkten in den Himmeln ferne Gärten;
Sie fallen mit verneinender Gebärde*

*Und in den Nächten fällt die schwere Erde
aus allen Sternen in die Einsamkeit.*

*Wir alle fallen. Diese Hand da fällt
und sieh dir andre an: es ist in allen.*

*Und doch ist Einer, welcher dieses Fallen
unendlich sanft in seinen Händen hält'*

(GG, 156)

*'De bladeren vallen, vallen als van verre
als welkten in de hemelen verre tuinen;
ze vallen met ontkennende gebaren.*

*En in de nachten valt de zware aarde
uit alle sterren in de eenzaamheid.*

*Wij allen vallen. Deze hand daar valt
en kijk, de anderen: het is in allen.*

*Toch is er Eén, die al dit vallen
oneindig zacht in Zijne handen houdt.*

(vert. EM)

Etty heeft dit gedicht gekend en gelezen. Heel opmerkelijk erin zijn de handen. Ze herinneren ons aan haar leermeester, Julius Spier, de chiroloog. Het gaat over bladeren die vallen als handen met ontkennende gebaren: dat zijn de mensen, die gevallen zijn in de handen van hun beulen. Maar het gaat ook over de handen Gods, waarin zij ten diepste vallen. ' ' Toch is er is er Eén die al dit vallen oneindig zacht in Zijne handen houdt'. Dat is de chirologie van God.

Conclusie: *Leben im Diesseits und Jenseits*

Als ik vanuit weinrebbiaans licht in de spiegel van Etty Hillesum kijk, dan probeer ik de macrokosmos van haar wereld met mijn microkosmos te verbinden. Op geen enkele manier heb ik ook maar de pretentie dat ik mee maak wat zij meemaakte. Ik kijk slechts in de spiegel van haar infernale wereld om mij staande te houden in een wereld die daarmee niet te vergelijken is in de omvang van de duisternis maar wel in de structuur van die duisternis. Die zit ten diepste in onszelf. Weinreb zegt

'De mens leeft niet in ballingschap als hij die andere werkelijkheid in zijn leven erkent' (28).

Dat is, zoals zijn boektitel zo mooi aangeeft, *Leben im Diesseits und Jenseits*.

Ik weet eens en voorgoed dat ik in vreedstijd moet proberen om me te wapenen, om te wonen in de *Innenwelt des Wortes*, de *Innenwelt des Geistes*. Ik denk dat wij vandaag ons dat heel bewust moeten zijn, ik zeg het ook altijd ergens aan het eind van hun opleiding tegen mijn studenten. Onze tijd is onvoorstelbaar vluchtig en snel. Waar zouden wij zijn als er een oorlog uitbrak? Hebben we dan nog een innerlijk kasteel, een huis? Alleen dan kun je het overleven, als je het al overleeft.

Hebben we ook de moed om zelfs maar in het kleine nee te zeggen, terwijl ons niet eens de gruwel wacht van gevangenschap? Voor mij begint dat al bij standvastigheid als de overheid weer met een vernieuwing van het onderwijs komt waar je eigenlijk niets in ziet maar die je toch maar weer braaf opvolgt voor de centen of om niet buiten de boot te vallen. Of nee zeggen tegen de terreur van de groep tegen de enkeling, het kind dat gepest wordt en wij kijken toe.

Ik probeer elke dag, al lukt het ook niet altijd, in te gaan in de *Innenwelt*. Het is heel heilzaam, het helpt je om 'een monnik in de wereld' te zijn en om de stem Gods te horen in je leven. Het leert je discipline voor als je naar buiten gaat, of voor als het er op aan komt, en het lijden voor je deur staat en je gaat louteren, want is het lijden niet, zoals een gezang zegt, 'een engelenwacht die de orde der ziel behoedt'?

We leven hier in schaduwlanden. Maar wel vanuit de hoop en verwachting dat deze wereld niet onder gaat in de nacht. Er is immers Esther, de morgenster.

Ik voeg er vanuit mijn staan in de christelijke traditie aan toe: In het Nieuwe Testament staat dat Christus is de lichtende morgenster. Nu zien we daarvan nog slechts een klein puntje in de duisternis. Het licht is alreeds en heeft alreeds overwonnen. Maar het is nog niet volkomen het licht van de

zon. Dat komt pas bij de wederkomst. Tussen dat alreeds en nog niet leven wij al 2000 jaar.

Een analogie van deze 'in between gestalte' van de Kerk ligt ook in WOII: Zoals de mensen in de Tweede Wereldoorlog een jaar hebben geleefd tussen D-Day op 6 juni 1944 - de morgenster van deze oorlog! - en V-Day op 5 mei 1945. Sommigen dachten op D-day dat we er al waren, maar de grote staatsman Winston Churchill zei: 'This is not the end, it's only the beginning of the end'. Een lange hongerwinter stond ons nog te wachten. Zo ook de kerk, zij vertoeft daar. Een vroegchristelijke bron, De herder Hermas, zegt: 'deze wereld is een winter voor de gelovige'. Zij is een schaduwland, maar er is de morgenster. En daarom is het niet verboden om te hopen!

Mijn grootmoeder zaliger vertelde altijd dat zij in de oorlog de kou en duisternis zo erg vond. Ook lang nadat mijn grootvader weer uit Duitsland was teruggekeerd hield zij een hekel aan het donker. Ze had een scherukalender van Honigdruppels en meteen nadathet 21 juni was geweest zei ze 'We gaan de nachtschuit weer in'. Maar als het dan 21 december was geweest en we de kortste dag weer gehad hadden, zei ze: 'Ewald, op de scheurkalender is er alweer een streepie bij'. Dat is de gestalte van de verwachting!

Ik doe mijn boeken van ETTY HILLESUM weer in mijn rugzak, daar zullen ze ook altijd blijven, en vervolg de *Reis door de nacht*, op weg naar *De nieuwe dag*!

Ik dank u voor uw aandacht, alle goeds, goede reis!

Ewald Mackay (1964) is historicus en filosoof, hij is werkzaam aan Hogeschool Driestar-educatief als docent Cuma, geschiedenis en filosofie. Zie voor zijn publicaties de website ewaldmackay.nl